

FRANCESC FERRER I GUÀRDIA I L'ESCOLA NOVA

JORDI MONES i PUJOL-BUSQUETS

1. Precisions Prèvies

Tot i que les afirmacions categòriques resulten sempre perilloses i que, per tant, necessiten ser matisades, parlant en termes molt generals, podríem dir que la il·lustració és la mare del món contemporani o també que els il·lustrats són els pares d'aquest món. Aquesta afirmació és, en certa manera vàlida en el nostre camp d'estudi, és a dir que aquests progenitors es poden considerar com els pares de l'educació contemporània. Valdria la pena precisar que entenem per món contemporani, el que neix amb l'esfondrament total o parcial de l'Antic Règim, però que no sabem si encara existeix o quin és l'estat actual de la seva greu malaltia.

Aquests pares varen engendrar i han engendrat, al llarg d'almenys uns 200 anys, una sèrie de fills amb característiques comunes però que podien seguir camins diversos i, en alguns casos, fins i tot divergents. En una paraula no es pot parlar d'il·lustració sinó que cal parlar d'il·lustracions, àdhuc en el cas d'un mateix marc estatal.

A nivell educatiu, com a tret més o menys comú, els il·lustrats introduïren la idea que l'educació és un bé social o si més no individual, o com a mínim, com és el cas de Voltaire, que es tracta d'un bé social o individual de caràcter urbà. L'aplicació pràctica d'aquest principi havia de comportar, com és lògic, conseqüències imprevisibles en un món on les forces socials en joc tindrien més possibilitats d'expressió. És ben comprensible, doncs, que els il·lustrats arribessin a creure fermament que l'educació esdevindria un dels motors del canvi social i tampoc ens ha d'estranyar que aquesta mateixa educació es convertís amb el temps, en bona part, en un dels pilars d'estabilitat i, en certa manera, d'immunitat de la nova societat, un cop aquesta establerta.

Hi havia il·lustrats, però, que demanaven quelcom més a l'educació. En aquest sentit, cal parlar fonamentalment de Rousseau que formulava la individualitat de l'infant, concebut fins aleshores com un adult en miniatura, precisant a més que en aquesta individualitat existien diversos estadis fins arribar a la condició adulta. Altrament Rousseau estenia la concepció dels seus contemporanis i col·legues, sobre la llibertat individual, al món infantil, la qual cosa volia significar que l'infant s'havia de desenvolupar en plena llibertat i conseqüentment que l'educació més que no pas un control de la llibertat, havia de donar sentit a aquesta llibertat.

Resumint, doncs, els il·lustrats ens llegaven tres idees que han mogut l'univers de l'educació contemporània: l'educació universal, l'ensenyament individualitzat i l'educació en llibertat, concepcions, sobretot les dues darreres, que cal tenir molt presents per al nostre cas específic.

Les idees de Rousseau no trobaren camp abonat, en un primer moment, per a la seva experimentació pràctica, però al llarg del segle XIX apareixen diverses experiències pràctiques, generalment individuals i minoritàries, acompanyades en alguns casos, de pressupostos teòrics que recullen, des de posicions ideològiques diverses, l'herència rousseauiana.

El desenvolupament científic del segle XIX començarà a confirmar la intuïció de Rousseau respecte a la individualitat de l'infant i que la llibertat, o una certa llibertat, resulta indispensable per tal que aquest infant pugui desenvolupar plenament totes les seves facultats.

1.2. Francese Ferrer i Guàrdia educador

S'ha recordat més d'una vegada, al llarg de l'ampli debat

públic que s'ha encetat arran de la proposta del grup polític majoritari de l'ajuntament barceloní d'erigir un monument a la memòria de Ferrer i Guàrdia, que ja és hora que hom superi les discussions maniqueïstes per entrar, encara que sigui amb un retard de 80 anys, en el veritable debat sobre l'obra i la personalitat d'aquesta figura controvertida. Convé precisar que alguns estudiosos que han proclamat aquesta necessitat, ja fa una sèrie d'anys que treballen en aquesta direcció.

Hi ha diversos Ferrer i Guàrdia, però dins de tots aquests Ferrer hi ha també, vulgues o no, l'educador. Al nostre entendre, és precisament aquest, el Ferrer per antonomàsia, malgrat que l'iconoclasta o el revolucionari o el màrtir, hagin suplantat a Ferrer la seva veritable personalitat.

Ja que ens concretem en la trajectòria del Ferrer pedagog, cal ultrapassar el marc de la figura d'aquest educador considerada individualment, sobretot si tenim en compte que, en el terreny polític i sindical, especialment a conseqüència de la seva tràgica mort, s'ha generat un mite i un antimite Ferrer que observa la personalitat ferreriana des d'un prisma específicament individual.

A l'hora de valorar el Ferrer educador, convé no circumscriure's a la trajectòria i l'obra que portà a terme a la *Escuela Moderna* del carrer Bailén de Barcelona i a les seves aportacions teòriques, ja que cal tenir present, també, el moviment educatiu que es generà al seu voltant, sobretot els establiments docents vinculats al racionalisme educatiu, així com el *Boletín de la Escuela Moderna*, *L'Ecole Rénovée*, *La Liga internacional para la educación racional de la infancia*, etc.

1.3. Abast i limitacions d'aquest treball

El caràcter d'aquest llibre que inclou moltes facetes de l'activitat de Ferrer i Guàrdia, tant des de l'angle personal com des d'una perspectiva global, ens permet concretar-nos en una temàtica molt específica.

En aquest sentit, convé puntualitzar que el nostre estudi no abraça totalment el Ferrer educador, sinó que dins d'aquest camp es concreta únicament en la polèmica sobre la possible relació entre les experiències pràctiques i el corpus ferreriana amb l'anomenat moviment de l'Escola Nova; per altra banda, ens trobem davant d'un tema que tot i no poder considerar-se verge ni molt menys, no ha estat estudiat amb profunditat, per la qual cosa ens limitarem a apuntar possibles línies de treball i a fer consideracions de caràcter molt general.

Ens fa la impressió que calia fer aquestes puntualitzacions prèvies, és a dir el caràcter heterogeni de l'herència rousseauiana, el fet d'observar la figura de Ferrer i Guàrdia des d'una perspectiva essencialment educativa, amb la particularitat que ens concretem primordialment en una parcel·la de l'esmentada perspectiva, abans d'endinsar-nos en la temàtica concreta d'aquest treball.

2. Ferrer i Guàrdia i l'Escola Nova

2.1. Puntualitzacions de caràcter general

Abans d'estudiar directament el vincle entre el moviment de l'Escola Moderna i l'Escola Nova, convé aclarir algunes qüestions:

- Aquesta relació s'ha d'establir en el context de les coordenades de temps i d'espai que va viure, directament o indirectament, l'educador d'Alella.

- Com ja s'apuntava anteriorment, cal donar a l'anàlisi un sentit de globalitat, ampliant el camp estret de l'Escola Mo-

derna al d'escola racionalista entès en un sentit molt general.

- Finalment, convé precisar que la nostra anàlisi comparativa parteix primordialment de pressupostos teòrics, atès que, especialment en el cas de les escoles racionalistes de l'Estat espanyol de la primera dècada del nostre segle, amb inclusió de la pròpia de Ferrer, resulta força difícil emetre judicis vàlids sobre els resultats pràctics, ja que aquests centres educatius no van gaudir pràcticament d'un clima de llibertat sòcio-política, o si més no de prou temps, per poder-se desenvolupar plenament.

Pel que fa al primer punt, abans d'intentar relacionar Ferrer i Guàrdia amb el moviment de l'Escola Nova, caldrà meditar sobre el significat d'aquest moviment a Europa, principalment a finals del segle passat i principis de l'actual, fent abstracció de l'evolució posterior.

Com ja hem vist, les escoles que es basen en la idea que l'infant és el subjecte de l'educació i el centre del procés pedagògic, no neixen per generació espontània, sinó que es forgen, al llarg de tot el segle XIX, seguint direccions diverses. Considerar, almenys en l'època que estudiem, el moviment que neix el 1889 amb la creació, per part de Cecil Reddie, de l'escola d'Abbotsholme on es qüestionava la disciplina escolar tradicional, com l'hereu exclusiu de les intuïcions rousseauianes, ens fa la impressió que és una simplificació, com a mínim des de la perspectiva de la historiografia actual; els esmentats principis no són patrimoni d'un grup determinat.

Així, doncs, no es tracta de conèixer la relació específica del pare de l'Escola Moderna amb el moviment de l'Escola Nova, limitada a qüestions puntuals poc conegudes i fins i tot poc demostrables, com pot ser la lletra que va enviar Ferrer a Ovide Decroly el 3 de desembre de 1907 notificant-li que havia creat una escola de formació de mestres (1), o l'interès que mostrà, segons sembla, per les escoles noves angleses, els darrers anys de la seva vida, sinó simplement d'intentar mostrar que el moviment racionalista escolar forma part de l'eclosió del darrer quart del segle dinovè que donà lloc al naixement de la pedagogia científica.

A partir d'aquestes premisses, intentarem mostrar que molts dels trets que caracteritzen a l'Escola Nova, els quals han originat que aquest moviment ocupi un lloc de privilegi en la història de la pedagogia, especialment entre 1890 i 1950, es manifesten, també, en la tradició escolar anarquista i en molts teòrics i educadors de l'escola racionalista i evidentment en Ferrer i Guàrdia; convé no oblidar que l'Escola Nova i el racionalisme educatiu beuen en les mateixes fonts i que, per tant, presenten coincidències; també són però, molt importants les seves divergències.

2.2. Anàlisi comparativa entre el moviment racionalista educatiu i l'Escola Nova

Ambdós moviments coincidien a l'hora de judicar l'escola tradicional, perfectament dibuixada per J.F. Elslander, secretari de redacció de l'*Ecole Rénovée*, amb seu a Brusel·les, com reflecteix el següent fragment:

"Basta recordar los años de nuestra infancia para comprender que no han cambiado los principios de educación; esos cuarteles donde todo está militarmente acompasado, donde se ve la actividad física de los niños reducida a lo estrictamente necesario, la actividad intelectual contenida y determinada por una influencia exterior todopoderosa y abolida toda espontaneidad moral... Casas feas, patios tristes, aulas sucias, lecciones fastidiosas, trabajo desagradable, mandatos, castigos, etc." (2).

La qüestió primordial de la nostra anàlisi comparativa, concretament la llibertat de l'home, en el nostre cas la llibertat de l'infant, resulta difícilment analitzable perquè tots aquells que es preocupen amb profunditat d'aquest problema, no acostumen a confluïr en un mateix punt; és ben comprensible, doncs, que tant el moviment escolar racionalista, com l'Escola Nova, presentin fins i tot internament una certa heterogeneïtat, a pesar de l'existència de bases comunes; altrament, no té res d'estrany que dos moviments que surten d'allà mateix encara que segueixin camins diversos, coincideixin en més d'una cruïlla de camins.

Quant al cas específic de la tradició escolar anarquista, present en l'ideari ferrerrià recull tots aquells aspectes que tenen relació amb la llibertat de l'infant. Els educadors racionalistes, a la línia d'aquesta tradició, especialment la que va de Godwin, clarament influenciat per Rousseau, a Bakunin, partiran, en molts casos, dels mateixos axiomes que els pedagogs de l'Escola Nova, malgrat que hom pugui observar aquests principis des d'angles fins i tot divergents.

En qüestions fonamentals, doncs, no hi ha massa diferències entre l'Escola Nova i els educadors racionalistes, pel que fa a la llibertat de l'infant; en ambdós casos, hom parteix de la base de la individualitat de l'infant, concepció clarament explicitada en aquest fragment d'Alejandra Myrial que forma part d'un article del *Boletín de la Escuela Moderna*.

"Lo repito; el niño no es de nadie; el niño se pertenece a sí mismo y, como toda falsa comprensión, lo que le despoja de sus derechos, lo que se esfuerza en modelarle sobre un tipo convencional saltando sobre predisposiciones y aptitudes naturales, conduce al desorden, al caos, al sufrimiento." (3).

En aquest paràgraf hi ha implícita, també, una crítica a l'actitud social enfront de l'infant, posició que adquiriria el seu màxim relleu en l'escola tradicional, qüestionada de soca i arrel pels educadors d'un moviment i de l'altre; d'aquesta escola, se'n criticava sobretot el caràcter autoritari i el seu màxim exponent la disciplina escolar; autoritarisme que, en el fons, no era altra cosa que un reflex de l'organització social.

En la mateixa línia se situen les crítiques a l'educació familiar, presents en tota la tradició rousseauiana que conduí a l'Escola Nova, especialment en Spencer, però que a principis del segle actual, semblava molt més evident en els cercles ferrerrians que recollien i assumien els principis del feminisme radical, que replantejava totalment, en aquells anys, les pautes tradicionals de l'educació familiar. Paul Robin, un dels pares del moviment racionalista educatiu, situava aquesta qüestió en el marc de la llibertat de l'infant.

"Ante todo considero de capital importancia que los adultos tengan el mayor respeto a la libertad del niño y que renuncien sinceramente a imponerle una autoridad cuya única base es el derecho del más fuerte. Para mí, la casi omnipotencia del padre de familia es uno de los restos más funestos del Estado teocrático primitivo." (4).

En general, en un moviment i en l'altre, hom posava en entredit, els sistemes educatius tradicionals, basats, primordialment, en un programa de treball que estava pensat en funció dels interessos dels adults. Ferrer i Guàrdia era ben explícit al respecte:

"...; fuera de las necesidades del niño, se ha elaborado un programa de los conocimientos que se juzgan necesarios a su cultura y, de grado o por fuerza, sin reparar en los medios, es preciso que los aprenda."

"Pero únicamente los profesores comprenden ese programa

(1) Vegeu: TURIN, Ivonne. *L'education et l'école en Espagne de 1874 à 1902: libéralisme et tradition*. Paris P.U.F., 1959. Traducció castellana. Madrid, Aguilar, 1967, p. 269, nota 293.

(2) Vegeu: ELSLANDER, J.F. "Los sistemas actuales de educación" (De la introducció a la *Escuela Nueva*) a *Boletín de la Escuela Moderna*, núm. 10, juny 1906-juliol 1907.

(3) Vegeu: MYRIAL, Alejandra. "En pro de nuestros hijos" a *Boletín de la Escuela Moderna*, 1a. època, núm. 2, 31 d'octubre de 1903.

(4) ROBIN, Paul. "La enseñanza integral" (fragments) a *Boletín de la Escuela Moderna*, núm. 3-6, juliol-octubre 1908.

y conocen su objeto y su alcance; no el niño. He ahí de donde proceden todos los vicios de la educación moderna" (5).

La idea, de signe rousseauiana, que els adults s'enganyen a ells mateixos quan ensenyen als infants conceptes que aquests són incapaços de comprendre i assimilar, és una concepció compartida pels dos grups que analitzem. Malgrat tot, no ens atreviríem a afirmar que els educadors del moviment racionalista i molt menys encara Ferrer i Guàrdia, assumissin, com a mínim en la mesura que l'acceptaven els pedagogs de l'Escola Nova, la crítica formulada per Rousseau que feia referència a la utilització de la raó com a mitjà educatiu, basada en el raonament teòric del pensador ginebrès que partia de la base que la racionalitat no pot esdevenir un mitjà educatiu, perquè és un objectiu assolible a llarg termini.

El caràcter eminentment competitiu de l'ensenyament tradicional, condició que presuposa l'adopció de sistemes per tal de mesurar el grau de coneixements, a través generalment dels exàmens, així com, també, l'aplicació de premis i càstigs, relacionada amb el marc general de la competitivitat, no era ben vist ni per l'ensenyament racionalista ni per molts educadors de l'Escola Nova. L'ideari de Ferrer i Guàrdia en aquest punt, s'evidencia de forma diàfana en aquest fragment.

"... partiendo de la solidaridad y la igualdad, no habiamos de crear una desigualdad nueva y, por tanto, en la Escuela Moderna no habría premios, ni castigos, ni exámenes en que hubiera alumnos ensorbecidos con la nota «sobresaliente», medianías que se conformaran con la vulgarísima nota de «aprobados», ni infelices que sufrieran el oprobio de verse despreciados por incapaces." (6).

Tot i que fou uns anys més tard, l'Escola Nova, en una mena de declaració de principis, en els 30 punts de Ferrière, sota la influència, en part, de pautes morals tradicionals, es mostrava molt menys radical, en la qüestió de la supressió dels càstigs, com es mostra en el punt 25, dels esmentats punts de Ferrière.

"Els càstigs han de ser proporcionals a la falta comesa. És a dir que tendeixin a col·locar els infants en condicions per tal que puguin aconseguir millor, pels mitjans adients, la finalitat que hom consideri bona, la qual no l'han aconseguit prou bé o que ho han fet malament."

D'acord amb molts sectors progressistes, entre els quals hi jugava un paper de primer ordre el moviment feminista, l'escola racionalista i la pedagogia liberal de signe burgès, postulaven que no tenia sentit l'ensenyament separat entre nois i noies, ja que la vida social demostrava que home i dona completaven el ser humà en tota la seva extensió. Pel moviment llibertari, complementarietat no volia pas dir igualtat ni molt menys, però en canvi la coeducació esdevenia imprescindible per enfortir els lligams entre dos móns distints, amb la qual cosa s'afavorien, a més, els sentiments de solidaritat i comprensió.

"El niño y la niña son dos universos distintos, pero lo es también cada niño y cada niña considerados individualmente en relación a los demás."

"La coeducación no perturba los propósitos educativos. Facilita el desarrollo de sentimientos de sociabilidad y comprensión y, sin hacer perder los encantos ni las bellezas, los pudores del alma del niño y la niña, respetándose sus diferenciaciones, los hermana y los hace que no se miren como extraños siendo seres de una misma especie, hijos por igual de la naturaleza." (7).

A més de la coeducació de sexes, s'ha de parlar, com a tret, en certa manera, diferencial del programa teòric-pràctic de Ferrer i Guàrdia, en el món de l'educació, de la coeducació de classes, possible, segons l'educador d'Alélla, durant els

anys innocents de la infància; val a dir que aquest sistema de difícil generalització, no va trobar massa ressò entre el moviment escolar racionalista, els centres educatius del qual es dirigiren, primordialment, cap a l'educació de les classes populars.

Al marge de l'expressat fins ara, en el marc del que podríem entendre com a llibertat de l'infant, hom podria assenyalar, a tall d'exemple, altres coincidències entre els teòrics del racionalisme escolar i l'educació liberal burgesa.

En un nivell preferent, hom podria parlar de l'espontaneisme infantil, si més no perquè aquesta condició, arrencarà el nucli d'una sèrie de propostes educatives amb la finalitat de superar els problemes d'inadaptació individual i social generats per l'educació tradicional.

Ambdós moviments postularen la necessitat de l'activisme escolar com a eix central del procés educatiu; aquesta activitat, però, cal que es desenvolupi en el medi natural i social de l'infant, en una paraula és necessari que l'escola s'adapti a la vida i sobretot que ensenyi a viure; respecte aquest punt, els educadors racionalistes mostraran un sentit hedonista de l'existència exemplificat en la idea de viure la vida.

Hom coincidirà, a més, en la importància del joc com a mitjà educatiu, tot i que cal ressaltar la concepció ferreriana, a la línia del darwinisme social, del joc com a primera manifestació del desig d'activitat de l'infant que ha de conduir més endavant al treball. Altrament, convé remarcar les crítiques d'Elslander a Froebel, pel fer d'haver suplantat de forma artificial el joc infantil. Cal assenyalar, d'altra banda, les crítiques d'uns i altres als mètodes memorístics de l'escola tradicional, així com també la manca de comunicació amb el món exterior, és a dir l'aïllament de l'esmentat tipus d'escola; com a contrapartida, propugnaven els mètodes d'anàlisi i comprensió i l'obertura de l'escola al món social i familiar i, com és lògic, la cooperació amb la societat i els pares.

Per acabar amb tots aquests exemples de coincidències, ens referirem a l'orientació vers la formació de l'esperit crític entre els educands, concepció molt més explicitada en Ferrer i Guàrdia que no pas en els educadors de l'Escola Nova.

A partir d'aquí podríem parlar de diferències, perquè, almenys a nivell teòric, el projecte ferreriana no es limitava a una crítica formal de l'escola tradicional, ja que qüestionava a més els objectius, tant de l'escola tradicional dogmàtica com de la modernitzada o laica, expressats no solament en les pautes religioses i morals, sinó també en els continguts.

No es tractava simplement d'una crítica a la trajectòria de l'escola tradicional, sinó sobretot d'una alternativa socio-política i moral, basada en la ciència i la raó, descartant totalment la fe i tot tipus d'ensenyament religiós, proposant, altrament, el desenvolupament harmònic dels coneixements intel·lectuals, morals i professionals a més de les aptituds físiques.

Aquesta alternativa comportava un nou programa de continguts, el qual, en el cas concret de l'*Escuela Moderna* de Ferrer i Guàrdia, recollia, en alguns aspectes, el positivisme pedagògic i l'evolucionisme spencerià, especialment pel que fa a la introducció de les ciències experimentals a l'escola. Per portar a terme l'esmentat programa l'educador d'Alélla establia una editorial per publicar, primordialment, textos escolars. Així, doncs, el moviment racionalista educatiu, acceptava un determinat programa escolar i la utilització del llibre de text, fórmules rebutjades, en bona part pel pedagogs de l'Escola Nova, amb l'excepció sobretot de Decroly.

3. Algunes precisions a tall de cloenda

Conceptualment la noció de llibertat és molt complexa, especialment la llibertat infantil, per la qual cosa no ens ha

(5) Vegeu: FERRER GUARDIA, Francisco. *La Escuela Moderna*. Montevideo, 2a. edició 1960, pp. 58-59.

(6) Vegeu: FERRER GUARDIA, Francisco. *La Escuela Moderna...* op. cit. p. 63.

(7) Vegeu: *Nociones de Pedagogía*. Como debemos educar a nuestros hijos por un Profesor de la Escuela Normal. Toulouse. Ediciones Universo 1949, p. 11. (Segons sembla, es tracta d'un text de Federico Urales).

d'estranyar que la seva materialització a nivell escolar, per exemple, presenti infinitat de problemes que es manifestaran sobretot en el cas de les escoles racionalistes; en aquest sentit, no es poden negligir els components idealitzants, no sempre coincidents ni molt menys, d'ambdós moviments, i la manca de realisme social en cas dels educadors de l'Escola Nova.

No anem a analitzar les diferents contradiccions que es manifesten en cada cas concret, a causa primordialment de les antinòmies individu-societat i llibertat-autoritat, sinó precisar que aquestes contraposicions no es manifesten únicament en la confrontació entre teoria i pràctica, ja que es troben presents, a més, en les pròpies argumentacions teòriques.

Ferrer i Guàrdia, un heterodox dins de la tradició escolar llibertària, pel que fa a algunes de les seves essències, presenta les seves contradiccions específiques; en relació a aquesta qüestió, hi ha una evident contraposició entre l'espon-taneïtat lliure de l'infant un dels postulats bàsic del pensament ferrerià, i el fet de menysprear la llengua materna com a vehicle d'escolarització, una conseqüència, en el fons, de l'ideologisme de Ferrer i Guàrdia, criticat per alguns sectors anarquistes; pel que fa al problema de la llengua voldríem precisar que, al nostre entendre, l'actitud de Ferrer és una manifestació de la influència jacobina francesa i que l'internacionalisme, a pesar de la seva clara trajectòria a favor de la solidaritat internacional, no és pas, com generalment s'afirma, una explicació sinó més aviat una justificació.

Hi havia probablement molts altres punts de confluència i de divergència entre els dos moviments analitzats, especialment pel que fa a les diferències, si més no perquè aquestes

s'han tractat més superficialment. Arran d'això, s'ha de puntualitzar que en aquest treball hem volgut mostrar sobretot, que, fruit de l'herència rousseauiana, hi ha molts més punts de confluència entre l'escola racionalista i l'escola nova del que hom imagina.

La idea comuna a ambdós moviments que els problemes polítics i socials són essencialment pedagògics, portava implícita la concepció il·lustrada de l'educació com a motor del canvi social. Val a dir que ni el racionalisme educatiu ni el liberalisme escolar de signe burgès, aplicaven aquesta concepció d'una forma mecànica, tenint en compte l'experiència històrica del segle XIX; calia implantar una nova educació, per tal que aquesta pogués canviar la societat, especialment en relació a l'actitud moral de l'home.

Però quina era la direcció que havia de prendre la societat i com s'havia d'estructurar, heus aquí la diferència fonamental entre els dos moviments que hem analitzat comparativament. Ferrer i Guàrdia ens ofereix prou material per tal de treure conclusions sobre aquesta diferència, però hem preferit escollir un fragment de l'obra del seu mestre i amic Paul Robin per cloure aquestes digressions sobre Ferrer i Guàrdia i l'Escola Nova.

"Yo no quiero prejuzgar aquí el resultado de esos ensayos y dejo al experimento realizado sin pasión y sin prejuicios, el cuidado de decidir si tendrán razón las tendencias colectivistas anti-autoritarias que manifiesta el proletariado productor en los países del globo más avanzados en civilización, o la afirmación enérgica de la propiedad individual, conservada en el rango de dogma fundamental en todas las instituciones burguesas." (8).

(8) ROBIN, Paul. "La enseñanza integral" (fragments)... op. cit., a la nota 4.